PRIZMA

MESEČNE POLITIČKE ANALIZE

Izdavač
Centar za liberalno-demokratske studije

Redakcija
Ilija Vujačić, Boško Mijatović (glavni urednik), Slobodan Samardžić, Dragor Hiber

Sekretar redakcije
Aleksandra Stankov-Mijatović

Grafički dizajn
Zoran M. Blagojević

Za izdavača
Zoran Vacić

Štampa: Goragraf, Beograd, oktobar 2002.

Izlazi jednom mesečno

Sva prava zadržava CLDS. Prenošenje tekstova u celini ili delovima dozvoljeno je samo uz navođenje izvora

Adresa izdavača
Beograd,
29 novembra 10/V

Tel/fax: 3225- 024,
tel. 322-55-17

Web sajt
www.clds.org.yu

E-mail
office@clds.org.yu

Projekat podržava
Westminster Foundation for Democracy

Sadržaj:

Boško Mijatović 3
Pregled meseca

Dragan Lakićević 9
Predsednički izbori u Srbiji

Mirjana Vasović 15
Govor mržnje

Vladimir Gligorov 23
Izbori i reforme

Miša Đurković 28
O legitimnosti konzervativizma

Boško Mijatović[1]

Pregled meseca

2. septembar

Većina u delegaciji crnogorske skupštine u Ustavnoj komisiji nije prihvatila dopune povelje, koje su usvojene na sednici Predsedništva DOS-a (preambula, neposredni izbori, zaštita manjinskih prava). Time je nastavljen ping-pong, a sledi Solanina „istorijska" poseta.

2. septembar

Biro za informacije Vlade Republike Srpske objavio je **izveštaj u kome se tvrdi da je u Srebrenici 1995. godine ubijeno 2 hiljade Muslimana**, a ne 7-8 hiljada, kako se veruje na Zapadu (i u Haškom tribunalu) ili 11-12 hiljada, kako tvrde sami Muslimani. Pored toga, tvrdi se da je velika većina od pomenute 2 hiljade stradala u vojnim operacijama, a ne u masakrima.

Nema sumnje da će ove ocene izazvati zgražanje i napade kako sa Zapada, tako i sa muslimanske strane. Verovatno je da je izveštaj namerno tempiran za preizbornu kampanju, kako bi neka frakcija u Vladi RS pokupila poene kod dela naroda, ali je pitanje da li je dobitak vredan sukoba sa međunarodnim faktorom.

6. septembar

Solana je bio u Beogradu, razgovarao sa svim važnim akterima i – **sporazum o Ustavnoj povelji Srbije i Crne Gore nije postignut**. Ostalo je, kažu, sporno samo pitanje načina izbora poslanika za skupštinu nove državne zajednice.

Zoran Đinđić veruje da se problem načina izbora može zaobići, ukoliko se već ne može rešiti, i tvrdi da će nacrt povelje uskoro stići na dnevni red tri parlamenta, dok Vojislav Koštunica procenjuje da će se to dogoditi tek po održavanju parlamentarnih izbora u Crnoj Gori. Iz obaveštenih izvora se saznaje da je Đukanović spreman da prihvati neposredne izbore, ali ne sada, već kasnije.

1 Predsednik Programskog saveta CLDS.

8. septembar

Republička izborna komisija rešila je da će predsednički **izbori biti održani samo na jednom delu Kosmeta,** onom naseljenom Srbima, tako da je otklonjena važna dilema oko veličine biračkog tela u Srbiji i, time, ublažen problem izbornog zakona koji kaže da su izbori legalni ukoliko na njih izađe najmanje jedna polovina ukupnog broja birača.

9. septembar

Posle pobede jugoslovenskih košarkaša na svetskom prvenstvu, **u Novom Pazaru je došlo do međunacionalnih izgreda**. Slavljeničku kolonu automobila Srba dočekale su muslimanske kamenice. Detalji se ne znaju, a svi se trude da ublaže neprijatan utisak.

10. septembar

Parlamentarni izbori u Crnoj Gori odloženi su za dve nedelje, za 20. oktobar. Uzrok tome je više nerešenih pitanja – od nepostojanja Ustavnog suda, koji ima važnu ulogu u izbornom postupku, do teških neslaganja dveju strana oko izbornog i medijskog zakonodavstva. Odlaganje izbora ipak je znak razuma, tj. težnje glavnih političkih aktera da se dogovore. Dobre posredničke usluge daju kako američka i britanska ambasada, tako i OEBS.

12. septembar

Ne baš srećna **izjava Vojislava Koštunice o „privremenoj odvojenosti" Republike Srpske** od Srbije izazvala je burne reakcije u Sarajevu, ali i, nešto blaže, u zapadnim metropolama. Koštunica je odmah demantovao pomisao na menjanje granica Bosne i Hercegovine, ali je propustio da iznese najbolji odgovor – da je mislio na ujedinjenje u Evropskoj uniji. Da bi stvar bila gora pobrinuo se Dragan Maršićanin, potpredsednik DSS-a, koji je rekao da je Koštunica baš mislio na ujedininjenje Srbije i RS i da je to srpski istorijski interes.

18. septembar

Vlada Srbije pokrenula je sopstvenu reklamnu kampanju, a u vreme predsedničkih izbora. Podržavaoci kažu da je to bilo nužno stoga što gotovo svi predsednički kandidati napadaju vladu i, uopšte, ponašaju se kao da se kandiduju za mesto predsednika vlade, što je tačno, dok kritičari tvrde da time Đinđić minira celu predsedničku kampanju i cilja na neuspeh izbora. I jedni i drugi su, verujem, u pravu.

20. septembar

Dugo najavljivan masovan povratak Srba na Kosmet propao je. Drugačije ne može biti kada je Šolević vođa. Ozbiljnije govoreći, bilo je to odmeravanje snaga, a pobednik je unapred bio poznat. Taktika srpskog vođstva bilo je skretanje pažnje sveta na nemogućnost povratka Srba u svoje domove čak tri godine posle dolaska Unmika na Kosmet. A Unmik je hladno odbio ideju o novom Čarnojeviću koji, sa narodom, ide na Kosovo, postavio je vojnu silu na granicu, nagovestio akcije albanskih naoružanih grupa, umešao se Čović sa savetom da se odustane i – prelazak „administrativne" granice je otkazan. Svet se nije uzbudio, a jadni ljudi sa Kosmeta opet su razočarani političkim igrama.

21. septembar

Stranke Dragoljuba Mićunovića, Nebojše Čovića i Mileta Isakova podržale su Vojislava Koštunicu. Time je definitivno normalizovano stanje stvari u Srbiji, jer je neprirodno bilo da jedan jak političar i jedna jaka stranka budu sami protiv svih. Razlozi čiste političke kalkulacije govore u prilog neminovnosti svrstavanja nekih manjih stranaka i njihovih šefova uz Koštunicu i DSS. Neizvesno je, doduše, da li je ranijoj usamljenosti više doprineo Koštunica uverenjem, u vreme visoke popularnosti, da može sam ili DC, DA i RV željom da što duže uživaju u blagodetima vlasti u savezu sa Đinđićem. Bilo kako bilo, politička scena Srbije definitivno je promenjena na Đinđićevu štetu. Prebezima će se, lako je moguće, nešto kasnije priključiti Nova demokratija i Ljajićeva SDP, pa čak i beogradska SDP. Veliki veštak Đinđić već pomalo liči na starog Miloševića: superioran u taktici, loš u strategiji.

24. septembar

Jugoslavija nije primljena u Savet Evrope, već joj je kao uslov za učlanjenje stavljeno usvajanje Ustavne povelje. Rok: 7. novembar.

26. septembar

Započeto je suđenje Miloševiću za Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. Ostalo je nejasno kako je prošao sa kosovskim. Jakih dokaza nema, a pitanje je da li se na osnovu postojećih slabih može proglasiti krivica.

27. septembar

Završena je kampanja za predsedničke izbore. Centralnu poziciju političkog spektra držao je Vojislav Koštunica. Bio je najbliži srednjem biraču u Srbiji i to mu je dalo najpovoljniju poziciju kako u prvom, tako, još više, u drugom krugu izbora.

Kao što su ujesen 2000. godine boj bile dve grupacije različite po odgovornosti za ubitačnu stvarnost (više se glasalo protiv Miloševića nego za DOS), tako se i ovog puta glasalo o odgovornosti za neispunjene nade i na političkom i na ekonomsko-socijalnom planu. Nema dileme da je malo ko u Srbiji zadovoljan situacijom, pa bilo to nezadovoljstvo opravdano ili neopravdano. Na jednom kraju sprektra nalaze se Labus i Đinđić, koji su zaslužni za sve dobro što je učinjeno u ekonomiji, socijali, domaćem pravu i domaćoj politici, ali i za sve što nije učinjeno u istim oblastima. Na drugom kraju su Šešelj i srodnici, koji nose odgovornost za postojeće stanje zbog učešća u vlasti pod Miloševićem, ali samo delimičnu jer su ili kraće bili na vlasti ili su se, manje ili više uspešno, oprali od te odgovornosti. Danas nisu na vlasti, pa za tekuće poteze ne snose odgovornost. Između njih je Koštunica, koji je državne interese u svetu snažno branio, mada sa rezultatima manjim od očekivanih, ili priželjkivanih. Na unutrašnjem planu nije imao prilike da se pokaže, jer je tu vladao Đinđić.

Slično tome ide skala nacionalnih/patriotskih osećanja, bar kako ih Srbi vide – od Šešelja, preko Koštunice do Labusa i Đinđića. Dakle, dve skale – odgovornosti i nacionalno/patriotskih osećanja – poklapaju se i Koštunica je srednji čovek.

Interesantne su izborne strategije glavnih kandidata. Labus je još prvog dana, kada je pomenuo Koštuničine mačke, jasno pokazao ko mu je glavni protivnik i toga se držao sve vreme kampanje. Napadao je Koštunicu, i sam i kroz usta svog izbornog štaba, vrlo tvrdo, često ne birajući reči, što je bilo iznenađenje za one koji ga znaju kao uglađenog profesora. Očigledno je da je Labus, birajući da li da ostane veran imidžu ili da, kroz oštre napade na konkurenta, pokuša da poveća predsedničke šanse, izabrao ovo drugo. Pitanje je da li je vredelo. Važnu ulogu u napadima imao je Dinkić, koji je žestoko govorio o Koštunici, ali i, tek nešto blaže, o Đinđiću. Izgleda da je više vodio svoju kampanju nego Labusovu.

Koštunica je prema Šešelju zauzeo defanzivan stav, bez prevelikog napadanja, ali uz pojačanje nacionalne retorike. Ovim drugim želeo je da Šešelju suzi politički prostor, a onim prvim da pridobije Šešeljeve birače za sebe u drugom krugu. Prema Labusu bio je blaži nego Labus prema njemu. Glavnu oštricu Koštunica je usmerio na arhiprotivnika Đinđića (Srbija kao balkanska Kolumbija), dok je Labusa tek ćuškao. Pored iskazivanja iskrenog gađenja za Đinđića, ovim je Koštunica hteo da sugeriše čvrstu vezu Labusa sa ne baš popularnim premijerom Srbije, odnosno čak da ga predstavi kao nevažnog čoveka i Đinđićevu produženu ruku, što je bilo preterivanje.

Šešelj je najdirektnije napadao DOS-ovu vlast, tj. Đinđića i Labusa, i prebacivao im sve što u Srbiji ne valja. Prema Koštunici je bio blaži, mada su i tu povremeno padale teške reči. Izvesna mekoća prema Koštunici nije bila posledica međusobnih simpatija ili saveza, već Šešeljeve racionalne kalkulacije da bi žešćim napadima na Koštunicu mogao samo da odbije od sebe birače koji se nalaze na prelasku sa umerene na ekstremnu desnicu.

Đinđić je mlako podržavao Labusa, a teško napadao Koštunicu (na primer, pričom o trutu). Time je jasno pokazao da mu je prioritet ne toliko da

pobedi Labus, već da izgubi Koštunica. Doduše, šta bi Đinđić mogao više da uradi za Labusa? Da ga snažno podrži ne bi se uklapalo ni u njegovu, ni u Labusovu kalkulaciju.

Sva trojica kandidata su se trudila i da probude kod naroda nadu u bolju budućnost. Labus porukom da želi da nastavi započeti posao u ekonomiji, Koštunica da celovito reformiše zemlju, ali na boljim osnovama, a Šešelj da otera sve dosovce i počne ispočetka. Labus je insistirao na ekonomskim temama, Koštunica na državnim i pravnim, a Šešelj na borbi protiv kriminala. Po pristupu socijalnim pitanjima, i socijalnoj demagogiji, malo su se razlikovali.

Kada se sve sabere, bila je to žešća i prljavija kampanja nego što smo se nadali, ali kakvu smo očekivali.

29. septembar

Održani su predsednički izbori u Srbiji. Najveći broj glasova dobio je Vojislav Koštunica, 31 procenat, zatim sledi Miroljub Labus sa 27 procenata, treći je Vojislav Šešelj sa 23 procenta, a svi ostali imaju ispod 5 procenata. U drugi krug idu Koštunica i Labus. Na izbore je, po kišovitom i hladnom danu, izašlo 55,5 procenata birača. Dobro je, bar po mom mišljenju, što su najviše glasova dobila dva kandidata sa najviše ugleda i sposobnosti i neosporno dobrih namera.

Rezultati su očekivani, osim niske izlaznosti i možda nešto većeg procenta glasova koji je ostvario Šešelj. Ono prvo je posebno zabrinjavajuće, jer je ozbiljno pitanje da li će u drugom krugu izbora na biralište izaći potrebnih polovina plus jedan od upisanih birača. Razloge malog broja glasalih, verujem, trebalo bi tražiti u razočarenju svim kandidatima onih koji su apstinirali, zatim u međusobnom ocrnjivanju i, na kraju, u činjenici da nisu probudili nadu kod naroda. Nadajmo se da je i loše vreme igralo ulogu.

Regionalno posmatrano, Labus je pobedio u Vojvodini, Koštunica u Beogradu i centralnoj Srbiji, a Šešelj na Kosmetu. Labusov dobar rezultat u Vojvodini posledica je kako nacionalnog sastava – pripadnici manjina su listom glasali za njega – tako i transverzale sever-jug. Ista dva razloga, ali sa drugim predznakom, donela su Šešelju pobedu na jugu Srbije i Kosmetu.

U drugom krugu izbora, koji će biti održani 13. oktobra, Koštunica je jasan favorit. Jer, on drži središnju poziciju na srpskoj političkoj sceni i glasovi većine poraženih predsedničkih kandidata prirodno inkliniraju njemu po principu „manjeg zla". Dok Labus teško da može dobiti znatniji broj novih glasova (možda nešto od Vuka Draškovića i anonimusa), dotle Koštunica s pravom računa na izvestan deo velikog Šešeljevog rezervoara, ali i na deo pristalica oba kandidata SPS-a, Pelevića, Pavkovića, Vuka Obradovića, pa i Vuka Draškovića. Za njih, Koštunica je „manje zlo" od Labusa, kao što bi Labusove pristalice u znatnom broju glasale za Koštunicu da je Labus ispao u prvom krugu, a u drugi se plasirao Šešelj. To je povoljnost središnje pozicije na političkom spektru. (Setimo se proletošnjih francuskih izbora i velike pobede Širaka nad Le Penom.)

Znatno veći problem od Labusa za Koštunicu je zakonski uslov da je za uspeh izbora potrebno da glasa više od polovine od broja upisanih birača. Teško je uopšte videti kako će to Koštunica i Labus obezbediti. Jer, njih dvojica jedva da imaju za sobom jednu trećinu celog biračkog tela Srbije. Potrebno im je još dosta „novih" birača, gotovo 20% da bi izbori uspeli. Teško je verovati da će Šešelj pozvati svoje birače da učestvuju u drugom krugu, jer njemu odgovara produbljivanje političke krize u Srbiji. Jedina nada za uspeh je kombinacija pridobijanja apstinenata iz prvog kruga, izlazak dela pristalica poraženih kandidata i, možda, lepo vreme. Tim redom. Da bi se apstinenti pojavili na biralištima, mislim da je potrebno da oba preostala kandidata zaborave na antikampanju, odnosno na napade na protivnika, i okrenu se, u dobroj džentlmenskoj tradiciji, sosptvenoj promociji. Pored toga, u ovakvim kritičnim situacijama na važnosti dobija tačnost biračkih spiskova. Potrebno je, ukoliko je moguće, da se birački spiskovi što više dovedu u sklad sa stvarnim stanjem, isključenjem umrlih i odseljenih lica i slično.

30. septembar

Vojno tužilaštvo u Beogradu podiglo je u ponedeljak **optužnicu protiv penzionisanog generala i bivšeg potpredsednika vlade Srbije Momčila Perišića** za krivično delo špijunaže. Prisetimo se, Momčilo Perišić uhapšen je 14. marta ove godine u motelu Šarić u društvu sa jednim Amerikancem i ubrzo oslobođen.

Dragan Lakićević[1]

Predsednički izbori u Srbiji

Načelne premise

Politička filozofija modernih demokratskih društava odavno je iz svog rečnika izbrisala termin „opšte dobro" i time lišila političku delatnost sakralnog karaktera. Drugim rečima, cilj vođenja politike nije realizacija nekog supstanitvnog opšteg dobra, već pre svega borba konkurentskih grupa za privilegije, lični prestiž, moć. Međutim, pogotovo kada je reč o sistemu koji institucionalno počiva na legitimaciji vladajućih elita na osnovu izborne volje građana, veoma je važno održati iluziju o političarima kao „slugama" društva, odnosno o autentičnim čuvarima njihovih interesa. To je naročito bitno prilikom izbora, da bi se građani motivisali da na njih izađu. Grupe ili pojedinci koji se takmiče za mesta u državnom aparatu moraju pokazati biračima da će oni ostvariti njihove interese kada dođu u poziciju da odlučuju kakvu će politiku država sprovoditi.

Koje su glavne karakteristike predsedničkih izbora u Srbiji i u kakvom su odnosu pragmatički stav o političkom angažmanu kao borbi za moć i idealizovane predstave o političkoj delatnosti kao „služenju opštim interesima"?

Svi raniji izbori u Srbiji tokom poslednjih deset godina bili su na neki način velika alternativa postavljena pred biračkim telom – između miloševićevizma, kao modernog izdanka totalitarnih demokratija (dobrovoljno priklanjanje diktatoru koji treba da realizuje epohalni poduhvat) i normalno uređene države koju određuje (kod nas kakva-takva) vladavina prava. Ovo je prvi put da takve epohalne dileme izostaju. Za iznenada upražnjeno mesto predesnika države Srbije konkurišu dve ličnosti sličnog liberarno-demokratskog profila, Vojislav Koštunica i Miroljub Labus. To su možda dva jedina popularna političara u Srbiji čistih biografija, i u osnovi se zalažu za slična načela i programe. Prvi više insistira na pravnim, a drugi na ekonomskim institucijama, što je i prirodno s obzirom na njihove struke. Na kraju krajeva, ne treba zaboraviti i da potiču iz iste stranke koja je svojevremeno okupila gotovo sve ugledne intelektualce Srbije, željne da okončaju vlast komunističkih mutanata. U tom smislu nedostaje izazov koje su raniji ili-ili izbori imali. Drugo, ovo su ujedno i prvi fer izbori (ako zanemarimo činjenicu hronično neažuriranih biračkih spiskova, naročito onih na Kosovu), s obzirom da, za razliku od Miloševićevih izbora, ne glasa i fiktivnih 800 hiljada glasača sa Kosova. S tačke

1 Institut za evropske studije, Beograd.

gledišta jačanja političke svesti građana, bilo bi poželjno da oni iskoriste priliku da učestvuju u ovoj, za naše prilike prilično normalnoj, političkoj utakmici.

Ovaj distancirani uvid iščezava onog trenutka kada se spustimo u samu izbornu arenu. Tu je već reč o ostrašćenim učesnicima, koji, prirodno, osporavaju jedni drugima svaku kompetenciju i zasluge. Tu, naravno, ima i puno žuči i navijanja, različitih planova i očekivanja. No, relativno slaba posećenost predizbornih mitinga ipak govori u prilog konstatacije da se narod zasitio politikom i da se uverio da su velika obećanja koja je svojevremeno DOS davao uglavnom bile iluzije. Valjda je većina ljudi intuitivno shvatila, a i ja delim takvo mišljenje, da se bez obzira ko pobedio, ništa kardinalno neće skoro promeniti. Osnovno pitanje povodom ovih izbora za mene glasi: da li smo mi ušli u porodicu normalnih zemalja ili na političkoj sceni još uvek preovlađuju kvazi epohalne dileme tipa ko je patriota, a ko izdajnik?

Da rezimiram: ovim izborima testira se, ne toliko sposobnost birača da se odluče na osnovu prepoznavanja svojih interesa u programima kandidata, koliko mogućnost da se stabilizuje politički život i institucija demokratskih izbora, u smislu da se građanima ne nude ekstremne alterantive (takozvani izbor između dobra i zla). Na žalost, ta mogućnost mi izgleda velikim delom propuštena. Zašto je to tako kada je nesporno da su oba kandidata demokratski orijentisana i kada je nesporno da nakon pobede jednog od njih neće doći do bilo kakvih političkih ili ekonomskih lomova? Radiće se samo o tempu, ali ne o pravcu reformi i normalizaciji celokupnog društva. Na žalost, kako se približavao dan odluke, izašle su opet na videlo sitne pizme i mržnja ljudi koji okružuju ova dva kandidata. Strasti i omraza su izbile u prvi plan, a iracionalni elementi dobili prevagu.

Predizborne kalkulacije

Politika, kao i šahovska igra, ne bi bila to što jeste da ne predstavlja veštinu kombinovanja, naglih poteza i korišćenja cajtnota protivnika. Zato počnimo od pitanja: zašto su upravo sada izbori raspisani? Samo od sebe se nameće uverenje da je premijer srpske vlade Zoran Đinđić izabrao ovaj trenutak s ciljem, kako bi se grubo reklo, da se borba oko vlasti još više dramatizuje, odnosno da se Koštunica izazove u trenutku koji je za njega bio krajnje nepovoljan. Lično, još od epohalnih, oktobarskih predsedničkih izbora pre dve godine, ne vidim prevelike koncepcijske razlike između dve vodeće stranke na srpskoj političkoj sceni, koliko nesrazmeru u deobi političke moći. Niti bi DOS pobedio bez Koštunice, niti Koštunica bez DOS-a. Nevolje su, izvinjavam se ako grešim, nastale kada su gotovo sva vitalna mesta za funkcionisanje države Srbije zaposeli ili Đinđićevi puleni ili oni koji su spremno prihvatili to da je on *primus inter pares.* S druge strane, DSS je želeo da iskoristi činjenicu da je dao predsednika, koji je smenio do tada nesmenjivog diktatora, da od male postane velika stranka. To je bilo moguće samo tako što bi svojim starim i novim članstvom popunio što veći broj poziciji na političkoj šahovskoj tabli. Zato je ova stranka (koja se upravo isticala nepristajanjem na kompromise sa starim

režimom), što je opet nužno za postavljani cilj, otvorila širom vrata za sve političke kadrove drugih partija, sa kojima je koliko do juče bila u oštrom sukobu (pre svega iz SPS-a i SPO-a) i koje je optuživala za nepotizam, komunizam, lopovluk itd. To su uglavnom ljudi koji imali bogato političko iskustvo, a bogami i osetili slast od vršenja vlasti. Dok je DSS kadrovski jačao, tas moći je, po DSS-u nezasluženo, pretekao na stranu Demokratske stranke. Možda je i zato prvi i osnovni zadatak DSS u proteklom periodu bio da kritikuju sve što je u vezi političkih i ekonomskih reformi koje je zagovarala i zagovara Đinđićeva vlada.

S druge strane, Đinđić je raspisao izbore u onom trenutku kada je Koštunica bio zauzet radom na povelji saveza Srbije i Crne Gore, a sam rad u Skupština Srbije, zbog izbacivanja poslanika DSS, postao apsurdan i groteskan. Po principu „kad se stvari zapletu na sve strane" izlaz će se naći tako što se zaplet podigne za još jedan nivo više. Verovatno je proračun kretao pretpostavkom da je DOS, pošto je iz njega izabačena nepoćudna DSS, spreman ili primoran da podrži (svog) nezavisnog kandidata. Sam Labus, kako statistike govore, stekao je dovoljnu reputaciju i popularnost da se nametne kao respektabilan pretendent na upražnjeni republički presto. Za Đinđića je bilo važno da izazove Koštunicu na borbu, da ga iskompromituje time što će se on, kao predsednik SRJ za čiji se opstanak javno zalaže, kandidovati za mesto predsednika republike Srbije i time pokazati da ni sam ne veruje u funkciju koju obavlja. Da na ove izbore Koštunica nije izašao, on ne samo da bi izazvaao rasulo u članstvu željnom da stane na kormilo vlasti Srbije, već bi mu se ionako male ingerencije predsednika SRJ u budućem savezu država Srbije i Crne Gore još više smanjile. Ova bačena rukavica je, s druge strane, njemu pružila sjajnu priliku da, ako pobedi, isforsira prevremene parlamentarne izbore u Srbiji i time razreši već mučno stanje dvovlašća.

Isti moralni problem bi trebalo da važi i za potpredsednika vlade SRJ Miroljuba Labusa, koji je pokazao zavidne uspehe u vođenju ekonomske politike i, pre svega, pregovora sa međunarodnom zajednicom oko kredita, koji su koliko-toliko dali finansijusku transfuziju našoj klinički mrvoj privredi. Dakle, i on je prisiljen da iskače iz jednog voza da bi uskočio u drugi, a, ako izgubi izbore, faktički znatno umanjuje sebi šanse u politici. Dakle, u prvom krugu ove misaone spekulacije jedini koji dobija je onaj koji izbore raspisuje, a sam u njima ne učestvuje. Uzgred, ne sme se zaboraviti i obrnuti srazmer između moći i popularnosti predsednika vlade Srbije. Znajući sve to, on je mirno mogao prepustiti Miroljubu Labusu da pokuša da zaokruži sistem vlasti u kome je on središte. Labus bi bio predsednik Srbije, s kojim bi se dalo sarađivati.

Ma kako ova moguća kalkulacija bila vešta, uvek nepredvidljivi događaji premašuju planove i najveštijeg planera. Šta se u međuvremenu dogodilo? Najpre se pokazalo da DOS nije jedinstven u pogledu kandidata. Iako je „Politika" na naslovnoj strani pisala da je DOS iza Labusa, već u podnaslovu je bilo jasno da je jedva pola stranaka prisutnih na sastanku, i to uglavnom one neznatnije, dalo podršku Labusu. Naime, raspisivanje izbora je, po prvi put nakon dve godine, ponudilo alternativu strankama u DOS-u. Do sada su

oni vladali samo tako što su morali da deluju manje-više jedinstveno, što je faktički značilo da se priklone odlučujućoj ulozi Demokratske stranke.

Sada se, posle dužeg vremena, pružila prilika da stranački lideri pokažu Đinđiću da ne vole da ih neko drži na dizgini, odnosno da primene politiku cenjkanja. Predsednik Nove Srbije Velja Ilić se već odranije odrekao poslušnosti, da bi se na koncu priklonio Koštunici. Zatim je koalicija DAN iskazala neslaganje sa kandidatom koji predstavlja grupu građana, a ne DOS. Čović i Mićunović se priključuju Koštunici, dok se mudri Mihajlović ograđuje od oba kandidata. Zatim je Mile Isakov iz Reformista Vojvodine jasno je dao podršku Đinđićevom protivniku. Sve u svemu, politička scena se malo razbistrila, a dva tabora našla na otvorenom polju.

Vratimo se ipak onome što simbolizuje predizbornu trku, a to su manifestacije koje treba da mobilizuju glasače. Očekivali smo od japijevskog G 17, koji su glavni promoteri Labusove kampanje, da veštom izbornom kampanjom bace u zasenak uvek pomalo krutog i usiljenog Koštunicu. Greška. Kampanje su uglavnom sličnog tipa i sličnog odziva. Jedino s tom razlikom što Koštunica deluje smireno i postojano, dok je Labus više u grču, skloniji emotivnim izlivima. Kako su u demokratiji reči osnovno oružje, one poput salvi pljušte po protivniku. Ako se izuzme incident u Čačku, kada su na gospodina Labusa letele i salve od kokošijih jaja (koji političar ono simbolizuje Čačak?), kampanje su vođene u granicama balkanske pristojnosti. Na kraju, dobro izrežirane finalne predstave u Beogradu imali su i Koštuničica i Labus. Bilo je tu i pevača i glumaca i režisera i akademika: primetno veći broj simpatizera imao je Labus, ali to još ništa sigurno ne govori o ishodu. Ne odlučuje Beograd nego provincija.

Pretpostavimo da su birači racionalna bića i da vrednuju argumente. Zato ćemo se na trenutak zadržati na osnovnim kritičkim tvrdanjama sukobljenih strana. Koštunica nudi pravnu državu u kojoj neće više vladati mafija, bezakonje i korupcija. Nije teško pogoditi da se te reči odnose na vladu Srbije. On kritikuje ishitrenu privatizaciju koja nije dala nikave pozitivne rezultate. Ne obećava privredno čudo, već stabilan put oporavka. Druga strana insistira da predsednik SRJ nije ispunio svoja izborna obećanja. Prvo, nije zaustavio raskid sa Crnom Gorom. Zatim, zadržao je stare, miloševićevske kadrove u svim institucijama nad kojim ima nadzor. Na taj način je blokirao radikalan raskid sa prethodnim režimom i, samim tim, umanjio efekte oktobarske pobede. I na kraju, on nema nikakav konkretan program budućih reformi, kao što nema ni kompetentan tim koji bi neki program mogao da realizuje.

Ova sumarna analiza zaslužuje da se pozabavimo ostalim kandidatima, makar iz pristojnosti, jer su i oni učesnici ovog nadmetanja. Prvo, to je ličnost iz ranijeg političkog cirkusa koja je svojevremeno punila šatre ostrašćenom publikom: Vojislav Šešelj. Iako je Šešeljeva popularnost utihnula 2000. godine, on uvek ostaje neugodan politički protivnik. I to ne samo zato što svima preti da će, kada dođe na vlast, da ih lično pohapsi, što, pre svega, govori o njegovim zatvorskim traumama. On se kod agencija za ispitivanje javnog mnjenja pominje kao treći kandidat po snazi i, bar u tom smislu, izaziva respekt. Ako se doda još apel Miloševića iz zatvora u Ševeningenu da

članstvo SPS-a treba za njega da glasa, on bi, teorijski uzeto, mogao da privuče za sebe znatan deo biračkog tela, odnosno da preusmeri veliki broj glasova svojih pristalica ka jednom od kandidata u drugom izbornom krugu.

Ostali pretendenti se mogu podeliti na tri grupe. Na one koji testiraju svoje biračko telo (Pelević, Bata Živojinović), na one koji svoj očiti politički pad hoće da kompenzuju učestvovanjem u javnom spektaklu – valjda da dokažu i sebi i drugima da još uvek predstavljaju nešto važno u politici (generali Pavković i Obradović, Branislav Ivković i Vuk Drašković) i na autsajdere (Lalošević, Radenović) Kada je reč o Draškoviću, on je nakon političkog samoubistva 2000. godine, kada je iz samo njemu znanih razloga sabotirao kandidata DOS-a i, samim tim, i mogućnost smene Miloševića, ostao bez, do tada vernog, ogromnog broja članova i simpatizera. Njegov *come back* više deluje kao fikcija nego kao realnost.

Posle prvog kruga izbora

Na predsedničke izbore je izašlo 55,5% biračkog tela.

Najveći broj glasova, 31%, dobio je Vojislav Koštunica, što nimalo ne čudi. Koštunica je 5. oktobra 2000. postao harizmatska ličnost samim tim što je simbolozovao raskid sa diktaturom, sveopštim haosom i beznađem. Za dve protekle godine, bez obzira na sve okolnosti koje mu nisu mogle ići u prilog, on nije toliko mogao izgubiti na popularnosti, koliko je Labus mogao dobiti. Čini se da su dva momenta odlučujuća za njegovu pobedu. Prvo, on za većinu građana oličava dva važna kvaliteta: nacionalni ponos i lično poštenje. Nije se klanjao pred međunarodnom zajednicom, više nego nedvosmisleno je kritikovao bombardovanje Jugoslavije i izazio prezir prema suđenjima u Hagu. Drugo, operisan je od težnje za ličnom koristi od predsedničke funkcije i uliva nadu običnom svetu da i među političarima ima poštenog sveta. To je bilo dovoljno da imponuje trećini biračkog tela.

Miroljub Labus je dobio 27% glasova (100 hiljada glasova manje od Koštunice). Prisetimo se, on je nudio konkretne planove oporavka zemlje, verujući pri tome, naivno, da logika *cost and benefit* kalkulacije može potaknuti većinu da se za njega opredele. *Troškovi i koristi* treba da odluče u ekonomskom poslovanju, ali je politička ravan isuviše složena i posredovana, pogotovo u našim uslovima, da bi običan čovek mogao da kalkuliše kao što to, recimo, rade birači u visokorazvijenim industrijskim društvima. Ako je Labus svojim programom garantovao novac za preživljavanje ionako siromašnih glasača, zašto su se onda oni većinom opredelili za onoga koji to nije ni pominjao? To je stvar složene psihologije masa. Običan čovek voli pare, to jest bolji životni standard, ali prvo, ne veruje baš u obećanja i, drugo, ne voli da mu se to direktno nudi. To je stvar njegove privatnosti, dok u javnosti voli uzvišene reči – čast, dostojanstvo, tradicija. I da dodamo, Đinđićevo zalaganje za Labusa, imam utisak, više je odmoglo Labusu, nego što mu pomoglo.

Šešeljev uspeh (23%) počiva na više razloga: njegovoj tradicionalnoj popularnosti, pregrupisanju pristalica SPS-a, razočaranju velikog dela publike rezultatima nove vlasti (i republičke i savezne), kao i svađom između

DSS-a i ostalih članova DOS-a. Ta svađa je, naime, pokazala da su individualne sujete i omraze za političare važnije od oporavka zemlje. Ako uzmemo u obzir i da je veliki deo srpske populacije autoritarno vaspitan, da veruje u moć vođe, onda ovi rezultati ne iznenađuju. Tako je na Kosovu Šešelj dobio poverenje gotovo 60% tamošenjeg biračkog tela. To je izraz očajanja i nemoći srpske države da učini bilo šta u vezi sa statusom srpskog stanovništva na Kosovu, ali i dirljive naivnosti našeg sveta da se politikom čvrste ruke nešto može iznuditi od takozvane međunarodne zajednice.

Vuk Drašković je dobio manje od 5% glasova – pitanje je da li je to dovoljno za povratak u visoku politiku. Ostali kandidati su raspodelili preostale procente glasova.

Preostaje i drugi krug, ali se on, pradoksalno, čini manje interesantnim.

Mirjana Vasović[1]

Govor mržnje

I

Postoji jedna stvar u okviru tekuće predizborne kampanje oko koje su se gotovo svi predsednički kandidati, i znatan deo njihovih saputnika i navijača, nedvosmisleno saglasili. Današnji izbori za predsednika Srbije odvijaju se u znaku „govora mržnje". Ova zastrašujuća sintagma u kojoj je sadržana osnovna „teorija uzročnosti" svih naših decenijskih patnji i stradanja, postala je u političkim krugovima najviše raubovan slogan predizbornih zastrašivanja. Onaj za kojim se najlakše poseže u nedostatku iole ubedljivijih političkih i ekonomskih argumenata i (osim ulja i šećera) dovoljno primamljivih predizbornih obećanja. Gotovo da nema ni jednog govornika na predizbornim skupovima i šetnjama koji nije optužio svog političkog protivnika da zastupa i širi ideje primerene „govoru mržnje", notornog borca za ljudska prava koji nije upozorio da ovaj bauk (ponovo) kruži Srbijom ili viđenijeg komentatora nezavisnih medija koji se nije oglasio tim povodom. Upravo u tom maniru predsednički kandidat Labus, zasut jajima, izjavljuje u Čačku „da ga boli kada čuje jezik koji je slušao do pre dve godine" (misleći, verovatno, na to da su u ekonomski razvijenoj Evropi političke protivnike već tada gađali kesama farbe). Ministru Đeliću se, dok sluša Koštunicu (ali ne i Buša), priviđaju „glasovi politike koja ruši mostove". A visoki funkcioner DS A. Joksimović sasvim direktno povezuje napad na aktiviste koji lepe Labusove plakate sa predizbornim govorima glavnog protivkandidata u kojima on, kako kaže, „poziva na sukob, mržnju i nasilje" i „ohrabruje one koji bi da se dohvate motke zarad svojih političkih ubeđenja". Predsednik vojvođanske skupštine Čanak, posle Šešeljevog nastupa u Novom Sadu, po ko zna koji put ponavlja da „fašizam neće proći", a iste kvalifikacije već poodavno primenjuje i na sve svoje političke oponente, pa i na predsedničke kandidate, sve do skora nesporno demokratske provenijencije. U žaru političkih (ne samo predizbornih) nadmetanja svaki nastup, stav i izjava političkih protivnika olako se tumače, žigošu i pripisuju „govoru mržnje". „Ksenofobija", „nacionalizam", „klerofašizam", samo su neke iz repertoara kvalifikacija koje se, na opšte iznenađenje spoljnih posmatrača, bezobzirno koriste u pokušaju međusobnog diskreditovanja upravo istih, dojučerašnjih, saveznika u borbi protiv upravo istih ovih, nedemokratskih, pojava.

1 CLDS, Fakultet političkih nauka, Beograd

Ako su političari tek u procesu prirodne političke diferencijacije otkrili mangupe u svojim redovima, za osvedočene borce za demokratiju i protivnike srpskog nacionalizma iz redova novinarskih i nevladinih organizacija pojava „govora mržnje"u predizbornoj kampanji ne predstavlja nikakvo iznenađenje. Život (posebno onaj u Srbiji) ispunio je, ustvari, sva njihova očekivanja. Mada je sam Milošević isporučen Hagu – pošto narod nije „denacifikovan", niti je njegova elita „lustrirana", pošto kultura nije „dekontaminirana" – njegov duh opstaje u telima svih Srba i, koristeći ih kao medijum, i dalje se oglašava kroz njihova usta. Stoga je očekivano da se „posle kraće pauze", kako stoji u komentaru jednog poznatog novinara, „obnavlja jezik mržnje rasne, etničke, verske i druge netolerancije", i to, pre svega, „iz Čačka, iz dobro poznate nacionalističke kuhinje" i „pod prećutnim blagoslovom (!?) jednog od glavnih pretendenata na ulogu ‚predsednika svih građana' ".

Ovakve optužbe i upozorenja stoje u začuđujućoj kontradikciji sa ocenama koje su dali stručni analitičari medija i zaduženi pratioci toka predizborne kampanje. U njima se, po pravilu, zaključuje da mediji prate predizborni tok kampanje korektno i bez „govora mržnje" (Cesid). Drugi kandidati i njihovi stavovi bili su najzastupljenija tema u izjavama predsedničkih kandidata ali, za razliku od prethodnog perioda, relativno posmatrano, ne i dominantna tema (Ebart). Mediji su, štaviše, bili neuporedivo uzdržaniji nego ranije pošto su „odigrali svoju glavnu ulogu – obaveštavanje javnosti – filtrirajući informacije koje su dolazile do građana" (Media works). Kako u ovom postrevolucionarnom periodu sve mora biti bolje i lepše, moguće je da je stvarnost i dalje ostala ružna (i podseća nas na neka već zaboravljena predizborna vremena), ali se zato njen medijski odraz, sada umiven i „filtriran", analitičarima učinio lep. Baš kao što se i građanima, posle završnog mitinga u Beogradu, nekako posebno (a neopravdano) lepom učinila – predizborna ćutnja.

Istina je, kao i uvek, negde na sredini. A to je da je u dosadašnjoj predizbornoj predsedničkoj kampanji bilo mnogo govora i, neosporno, ispoljeno veoma mnogo mržnje – ali da o „govoru mržnje" ovde nikako ne može biti reči. Jednostavno, kao što se i predviđalo, na političkoj sceni Srbije odvijala se negativna i (ako konac delo krasi) *prljava izborna kampanja* (koja je, začudo, bila tim prljavija što se predstavljala kao „gospodstvenija") i to je za sada sve. Mada su kampanju pratili politički govori puni psovki, uvredljivih metafora, blaćenja i omalovažavanja protivnika, nepatvorenog prostaštva, histerične ironije i neodmerenih kvalifikacija – potrebno je, ipak, dosta mašte i „socijalne kreativnosti" da bi se celom ovom političkom cirkusu pridao atribut „govora mržnje". Srećom po nas. „Prejaka reč" mora, naime – pored zasićenosti snažnim emocijama, animozitetima, pa i *ličnom mržnjom* – da zadovolji još neke važne kriterijume da bi bila protumačena i žigosana i kao izraz *društveno relevantne mržnje* na koju se pomenuta sintagma, u suštini, odnosi. Oni koji je zloupotrebljavaju u dnevnopolitičke svrhe namerno zaobilaze činjenicu, koju će potvrditi svaki ozbiljan socijalni teoretičar, da *„govor mržnje" ne pripada oblasti međuindividualnih, već međugrupnih odnosa.* To znači da se ovaj pojam u teoriji primenjuje za objašnjenje odnosa (pre svega

konflikata) koji postoje između velikih društvenih grupa (rasa, nacija, klasa, velikih političkih grupacija), tj. onih na societalnom nivou, a ne svakodnevnih razmirica između dva ili više pojedinaca. To je *par excellence* kolektivan fenomen, čak i kada se manifestuje kroz individualne postupke. To znači da, za razliku od individualne mržnje u ličnim odnosima, nije determinisan ličnim karakteristikama aktera već njihovom pripadnošću različitim socijalnim grupama ili kategorijama koje takvo ponašanje dozvoljavaju, podstiču i ohrabruju. Ne može se svaka svađa između dve piljarice (ili, kako bi slikovito rekao naš premijer, tuča dva vrapca u prašini), pa ni svaki verbalni sukob dva predsednička kandidata, okarakterisati kao „govor mržnje" – ma koliko ličnih uvreda, moralnih diskvalifikacija ili čak šamara oni razmenjivali. Čak i kada neko od njih u tom duelu ispolji ličnu predrasudnost i netrpeljivost ili upotrebi stereotipije da bi etiketirao suparnika (kao „fašistu", „nacionalistu" „građanistu" ili „mafijaša"), njegov postupak možemo osuditi kao nekorektan i moralno nedopustiv, ali teško da ga, bez ostatka, možemo svrstati u „govor mržnje".

Ovaj fenomen, jednostavno, *nije stvar pojedinačne i privatne, već opšte i javne moralnosti.* Da bi o njemu uopšte mogli da govorimo, ispoljena mržnja i netolerancija moraju biti relativno opšte i društveno relevantne pojave. To znači da se, pre svega, moraju oslanjati na *sistem preovlađujućih vrednosti i moralnih normi* koji propisuju i uređuju odnose pripadnika jedne prema pripadnicima drugih grupa, a ne na lični moral i lične odnose. Takođe, da se ispoljavaju prema pojedincima diferenciranim prema *društveno smislenim kriterijumima* (kao što su nacionalnost, religija, socijalni status ili politička pripadnost), a ne ličnim osobinama. Najzad, one moraju, stvarno ili potencijalno, da imaju *određenih posledica po sve* (a ne samo po neke*) pojedince* i to *kao članove omraženih grupa*. Tek kada se i ako se pojedincima, kao pripadnicima druge i drugačije grupe, *nediskriminativno pripisuju negativne karakteristike* (svi isti i svi loši), i u skladu sa tim, u odnosu na njih *zagovaraju postupci diskriminacije* (drugačije i gore od svih drugih) pa još kada se to *opravdava određenom „ideologijom"* koja je zajednička većem broju ljudi i raširena u društvu – možemo sa sigurnošću reći da se nalazimo u predvorju društveno relevantne, a to znači i društveno opasne mržnje. U prvom slučaju reč je o širenju negativnih socijalnih stereotipa i predrasuda, a u drugom o socijalnoj diskriminaciji. Sve drugo je „tuča dva vrapca u prašini". Neopravdana zamena teza, tj. izvođenje zaključaka o postojanju društvene patologije – kakvu čini etnička, rasna ili ne znam koja druga vrsta mržnje i netolerancije – na osnovu incidenata koji se događaju u ograničenom kontekstu ličnih stavova i međuličnih odnosa (pa bila to i prepucavanja političkih konkurenata u borbi za vlast) ne predstavlja ništa drugo do intelektualno nepoštenje ili grubu političku zloupotrebu. Ministar Đelić, stoga, može mirno da spava: predsednički kandidat Koštunica izrazio je, opravdano ili ne, sumnju u njegov dvojni moral („sedeti na dve stolice") i sposobnost, a ne u njegovo dvojno poreklo. On, jednostavno, da upotrebim odgovarajući žargon, mrzi njega i njegove iz Vlade, ali ne i sve druge ljude drugog državljanstva, vere, nacije ili stila života. Štaviše, želi da ih otera sa vlasti (ne i iz zemlje), mada im, načel-

no, ne osporava pravo na vlast. U tome valjda i jeste smisao političkog pluralizma, konkurencije i parlamentarne demokratije.

Sve bismo ovo, naravno, mogli posmatrati kao deo predizbornog folklora da se ozbiljnijem analitičaru ne nameće pitanje nije li upravo ta i tolika halabuka koja se (videli smo) neopravdano diže oko preuveličane opasnosti koja društvu preti od „govora mržnje" – sam *govor o „govoru mržnje"* – takođe simptom nekih dubljih pojava i stanja političke i društvene svesti. Ovo pitanje nameće se tim pre ako se uporede količine političke koristi (privremeno osvajanje ne toliko uticajnog političkog položaja) i štete (narušen ugled zemlje i naroda u svetu) koje ovakva propagandna strategija nekih pretendenata na vlast može doneti. Ili, da upotrebim izraz koji bi naređena „grupa građana" bolje razumela, ako se svede *cost-benefit* saldo.

II

Kada je o krugovima političara reč, tačnije o kružoku DOS, učestalo pominjanje „govora mržnje" u obračunu sa svojim političkim protivnicima moglo bi da se shvati samo kao sastavni deo arsenala crne propagande kojom su se, inače, obilato služili u predizbornoj kampanji. Crne, zato što su joj ciljevi skriveni: iza brige za demokratiju, slobodu, toleranciju itd kriju se najuži interesi različitih stranaka i interesnih „grupa građana". „Govor mržnje" zgodna je propagandna floskula pošto cilja tamo gde je društvo, tek izašlo iz međuetničkog rata (još) najranjivije – strah od agresivnog šovinizma. Ustvari, to je pokušaj da se spreči svaka kvalifikovana kritika vlasti, zastupanje drugačijih političkih interesa i alternativnih vizija uređenja društva. Krajnji cilj je eliminacija političke konkurencije, a to znači obezbeđenje monopola političke moći.

Ono što zbunjuje posmatrača današnje političke scene u Srbiji i navodi na ozbiljnija promišljanja jeste velika doza *isključivosti* u stavovima upravo onih koji se u tolikoj meri zalažu za toleranciju. Nepomirljivost je osobito izražena kada je reč o neslaganjima sa (i bukvalno) dojučerašnjim istomišljenicima i saveznicima u borbi protiv Miloševića. Političke rasprave, čak i oko minornih stvari, praćene su, po pravilu, salvama političkih napada, saopštenja, „izama" i drugih diskvalifikacija, ideoloških razapinjanja, neprimerenih poređenja i analogija, optužbi na granici verovatnoće. Pa i u raspravama o ekonomskim reformama, do kraja ideologizovanim, ljudi tako sličnih bazičnih uverenja – demokratskih – međusobno koriste argumentaciju lomače i pretnje svakom vrstom ostrakizma. Zlonamerni bi zaključili da je „govor mržnje" najviše rasprostranjen upravo u krugovima demokrata. Ovu vrstu (demokratske) nepomirljivosti i netolerancije karakteriše i to da puka promena stava ili uverenja nekoga ko je odstupio „od linije" – nije dovoljna. Jedino što može da zadovolji ove moderne jezuite – kako pokazuje i nedavni zahtev Predraga Markovića za javnim izvinjenjem od strane predsedničkog kandidata Koštunice (izvinjenje za šta?) – jeste javno pokajanje prestupnika. Intelektualci koji su našli uhleblje na poreskim jaslama stanovnika drugih zemalja zahtevaju, međutim, i mnogo više – javno pokajanje (pa i egzorcizam) celog jednog naroda.

Ovakav scenario političkih sučeljavanja u postmiloševićevom periodu ne samo da budi neka istorijska sećanja, već neizbežno nameće utisak da *sadržaj* stavova, uverenja ili izjava o kojima se vode sporovi i nije toliko bitan. To su, uostalom, po logici petooktobarske revolucije, sve same demokrate. Stoga, ako želimo da znamo šta se ovde stvarno događa uputnije je obratiti pozornost na *stil političkog mišljenja* koji karakteriše naše aktere. I tek tu dolazimo do suštine same stvari. Postaje očigledno da ovaj učestali g*ovor o „govoru mržnje"* kome je toliko sklona naša politička i intelektualna elita (kao, uostalom, i fenomen predrasudnosti u celini) nije ništa drugo do čedo *dogmatske misli*.

Kada su, svojevremeno, istraživači predrasudnosti (pre svega, antisemitizma) tragali za karakteristikama *nedemokratske ličnosti* (psihološkom osnovom predrasudnog i ekstremnog političkog ponašanja) prigovoreno im je da ispitivanje samo desničarske autoritarnosti (ličnosti „potencijalnog fašiste") zamagljuje ne samo pravu prirodu predrasudnosti, već i veliki deo same stvarnosti. Pokazalo se, naime, da svi vidovi predrasudnosti i ekstremizma („levog" kao i „desnog") imaju nečeg zajedničkog, tj. da je ovde manje važan *sadržaj* uverenja, a više psihološki *stil mišljenja*. Za predrasudnost, koja je, inače, nepogrešiva oznaka *nedemokratske ličnosti*, naime, „nije toliko važno *šta* veruješ, nego *kako* veruješ". Njoj su, po pravilu, skloni ljudi „zatvorenog uma" ili dogmate, čijem je stilu mišljenja zajedničko nekritično prihvatanje stanovišta većine ili viših autoriteta, formiranje isključivih sudova o stvarnosti i, u sklopu toga, rigidna podela ljudi, objekata ili ideja na one koji se vole i prihvataju, odnosno mrze i odbacuju. Kako bismo modernim političkim jezikom rekli, grupama ljudi se jednostavno prilepi „etiketa" ili šifra („dobar" – „loš") i onda se o njima sudi nezavisno od onoga što zaista čine i što stvarno jesu. Rigidnost mišljenja, ili „mišljenje u kodovima" (pokupljenim negde usput, u opštoj klimi, vladajućem trendu ili glavnoj struji) koje, znači, podrazumeva označavanje i podelu ljudi na samorazumljivo „dobre" i „loše" (u svom izvornom obliku oslobođeno bilo kakvog specifičnog ideološkog sadržaja) – glavna je osobenost dogmata. To praktično znači da u nekoj konkretnoj društvenoj situaciji za takvu osobu specifični objekti ili mete animoziteta i mržnje i nisu bitni, pošto su njihove žrtve „međusobno zamenljive". Ako ne postoje Jevreji, oni će ih izmisliti. Čak i ako se „antisemitski" kod zameni nekim „antiburžujskim" kodom, ili ovaj nekim „progresivnim", na primer, „antinacionalističkim" kodom, ishod neće biti bitno drugačiji. Dogmatsko mišljenje, „mišljenje u kodovima", ostaje suštinsko ishodište njihovog društvenog angažmana. Ono je, ujedno, suštinsko psihološko ishodište svake *društveno relevantne mržnje*.

Čini se da upravo ovakva rigidnost političkog mišljenja odlikuje znatan deo aktera na našoj političkoj i društvenoj sceni. Generacije naših političara i intelektualaca, naime, politički su socijalizovane (i održavane u stanju „političke budnosti") na obrascu oštrih podela na „progresivne" i „nazadne", „narodne" i „nenarodne", „mračnjačke" i „slobodarske", „nacionalističke" i „kosmopolitske", „izdajničke i „patriotske" snage i elemente. Mada su se manihejske dihotomije menjale, taj dogmatski obrazac posmatranja sveta u ri-

gidnim kategorijama zadržao se sve do danas. Logična posledica ovakve subjektivne, i u osnovi nerealne, predstave političkog sveta jeste stalna opsednutost demonskim Neprijateljem, a što se svodi na stereotipizaciju svih političkih razlika i satanizaciju svakog političkog protivnika. Politički oponent se, tako, nikada ne doživljava jednostavno kao suparnik, pobornik drugačijih ideja, već kao sam Sotona ili, barem, njegov učenik. Miloševićeva era je, zato, bila ideal raja (ili pakla) za dogmate svih boja, opsednute „demonskom uzročnošću". Za jedne je ona bila izvor neiscrpnih (i jedinih) inspiracija za intelektualna pregnuća. Za druge, opravdanje neobično jako težnje ka moći, odnosno, bezobzirnog čuvanja monopolske vlasti.

Pripisivanje „govora mržnje" sadašnjim političkim oponentima, inače dojučerašnjim saveznicima, samo je nastavak ovakvog procesa satanizacije. Kada je izvor poruke satanizovan, predstavljen kao nosilac nazadnjaštva, fašizma, šovinizma, izvorište svekolikih zala – svaka njegova poruka je unapred obezvređena, a „imunizacija" mogućih pristalica obezbeđena. U tom cilju, sadašnje dogmate na vlasti, vitlajući Damoklovim mačem „govora mržnje", upućuju građanima sledeću poruku: ako je politički konkurent Đavolov učenik – a jeste – sve što izlazi iz njegovih usta same su zmije, žabe i daždevnjaci. U ravni realpolitike, ovo je nastavak dokidanja političkog pluralizma koji je parlamentarnim zavrzlamama već odavno otpočet. Po krajnjim konsekvencama, to je put ka ukidanju prava na slobodu govora i političkog mišljenja.

Pravu prirodu dogmatske misli otkriva njena sposobnost (svojstvena svakom mitskom mišljenju) da potire očigledne razlike, razdvaja celovito i ujedinjuje nespojivo. Tako, kada diktat političke celishodnosti ponekad zahteva mešanje ili izmeštanje ustaljenih manihejskih kategorija, to ne izaziva ni tračak konfuzije u dogmatskoj glavi. Dobar primer za to su nekadašnje komunističke podele jugoslovenskih nacionalizama na „manje opasne" i „opasne", odnosno skorašnje bizarno pregrupisavanje političkih, petooktobarskih, „saveznika" i „neprijatelja" u skupštini Srbije. Samo dogmatska misao može izjednačiti građanski rat i holokaust. Samo ona može iz izolovanog vandalskog incidenta izvesti zaključak o „Vajmarskoj Srbiji". Samo dogmate mogu izraziti veće zgražanje nad usamljenim ispadom jednog nacionaliste prema predsedničkom kandidatu, nego nad sistematskim napadima („govoru mržnje"?) njihovog političkog saveznika na sve nacionalne institucije jednog naroda (Zašto prema Čačku, a ne prema Čanku?). Samo u tom, dogmatskom mitskom kodu, Koštunica može biti isto što i Milošević, a Milošević isto što i Hitler.

III

Mada zagovornici tolerancije i protivnici „govora mržnje", brižni čuvari demokratije u postrevolucionarnom periodu i „posmatrači svih nas" smatraju da opreza nikada nije dovoljno, ovakvo raubovanje pojmova kao što su „šovinizam", „fašizam", „nacizam", „ksenofobija", i slično, u propagandne dnevnopolitičke svrhe, za jednokratnu upotrebu, nosi sobom stvarnu dru-

štvenu opasnost. Ono otupljuje oštricu neophodne društvene pozornosti i osetljivosti na društvenu patologiju na isti način i sa istim posledicama koje je imao uzvik „vuk", „vuk" u priči o seljanima i pastiru. Ako se i kada se zaista budu ponovo pojavili – društvo ih neće prepoznati niti će pravovremeno reagovati.

Da je to zaista tako govori i činjenica da upravo sada, pred nama, jedan vid „govora mržnje" stiče pravo građanstva, a da ga mnogi ne prepoznaju niti se na njega osvrću. On se izražava kroz stereotipe u kojima se sve kulturno nasleđe jednog naroda svodi na to što njegovi pripadnici „nedeljom ujutru idu u crkvu, slave svoje svece, jedu gibanicu i proju, pišu ćirilicom, vaspitavaju decu u pravoslavnom duhu, svakog avgusta idu na Sabor dragačevskih trubača i slušaju Cecu Veličković" (D. Pavlović, 15. avgust 2002).[2]

U arijevskim insinuacijama koje tvrde da je „u kulturi u kojoj je polemika tradicionalno proširena kletva (sic!)… shvatati satiričara doslovce znak… nečeg (znak čega? – moja primedba) ozbiljnijeg od kulturnog nesporazuma" (S. Slapšak, 22. avgust).

U „teorijama uzročnosti" koje katastrofične događaje na ovim prostorima objašnjavaju „totalitarnim mentalitetom" i inherentnošću zla (S. Slapšak, 22. avgust).

U upotrebi hiperbola i pozivanja na neopravdane istorijske analogije: „šta je sa denacifikacijom Nemaca?" (M. Ćirković, 15. avgust).

U negativnim kvalifikacijama koje su nediskriminativno upućene čitavoj sredini: „ružni i primitivni odnos prema ženama (je)… u vezi sa klimom u Srbiji gde je zavladao govor zla kao prirodan oblik komuniciranja"; „(one) traže raspravu i utvrđivanje odgovornosti počinilaca i naredbodavaca zlodela zbog kojih je Srbija postala skloništе za ubice i grobnica za njihove žrtve" (N. Kandić, 22. avgust); „to… može zazvučati kao reciklirani urlik (sic!) svakodnevnoga govora, jer je, na žalost, narod prihvatio govor mržnje i omalovažavanja" (V. Ranković, 8 avgust). „Srbijansko društvo ili… njegova elita, sve organizovanije čini napor da se zločin ne samo relativizuje već i deetnifikuje… Način na koji se ta nova istina plasira… jednako je totalitaran (sic!) kao i nacionalizam koji je svojevremeno pokrenuo ratnu mašineriju." (S. Biserko, citat, 8. avgust).

U pripisivanju kolektivne odgovornosti, tj. krivice u svom najekstremnijem vidu: „Svako pristajanje na korekciju sećanja je saučesništvo u već počinjenim zločinima"; „Ako mediji… nisu uspeli da spreče govor mržnje koji se s Turaka(!?), Hrvata, Cigana, Šiptara ili Jevreja „smanjio" na sad uistinu šačicu neprijatelja koji nose sav teret zato što istrajno traže preispitivanje odgovornosti za masovno ludilo (sic!)" (S. Slapšak, 22. 8). Itd.

„Govor mržnje" prepoznajemo, čak, i u ćutanju javnosti. Sama činjenica da ovdašnja „javnost" nije reagovala na otvoreni rasizam sadržan u montiranom falsifikatu izjave Patrijarha Pavla, koji se već duže vreme „krasi" špicu proslavljene nezavisne TV stanice B92: „Budimo ljudi iako smo Srbi",

2 Ovde navodim samo nekoliko, ne i najkarakterističnijih, primera uzetih iz polemike koja je u časopisu „Vreme", u rubrici „Reagovanja" vođena avgusta-septembra 2002. godine.

ukazuje na to da je srpski narod već i u sopstvenoj zemlji postao *legitiman objekat mržnje.*

Mada se predstavlja u funkciji demokratizacije, ovakav diskurs, ojačavanjem negativnih socijalnih stereotipa i kolektivnog osećanja krivice, pokušava da održi društvo u stalnom vanrednom stanju („budnosti"), u interesu „pacifikacije" samo jednog naroda, onoga kojem je „inherentna etnička mržnja". Nema oproštaja! Dogmate k'o dogmate – i ovog puta biraju (za datu epohu i datu svrhu) najpogodniju žrtvu. Onu koja je socijalnim konsenzusom (kulturnom tradicijom, ideologijom ili tek trenutnim odnosom političkih snaga) već „označena" kao grupa čiji pripadnici više ne potpadaju pod domen opšte pravičnosti i na koje se više ne primenjuju principi uobičajene moralnosti. Koja je, znači, u datom društvenom kontekstu, određena za *manjinsku* (što nema veze sa brojnošću već sa tretmanom kojem je izložena). Otuda i uverenje da takvo ponašanje neće biti osuđeno, a da čak može biti nagrađeno. Naše dogmate više nisu „antisemiti" već samo „antisrbi".

Dogmatska misao, budući po prirodi „zatvorena", zatvara tako sopstveni krug. U žestokoj i trajnoj borbi protiv demona kapitalizma, nacionalizma, fašizma i sl. upada u zamku sopstvene predrasudnosti: stalnog „kodiranja" ljudi i ideja. Pošto se u takvom obrascu mišljenja stvarnost opaža na subjektivan i iskrivljen način borba dogmata protiv „demonskih uzročnosti" unapred je osuđena na propast.

IV

Kada se sve ovo ima u vidu, ostaje sumnja da li je današnji „govor o govoru mržnje" u Srbiji zaista u funkciji „demokratizacije" društva. Ali, nema nikakvog razloga da ne verujemo da je to, uistinu, u interesu njegove „pacifikacije". Pacifikacije – do podaništva.

Vladimir Gligorov[1]

Izbori i reforme

Često se čuje u Srbiji tvrdnja kako izbori usporavaju reforme a i inače, u uslovima kakvi trenutno vladaju, ne rešavaju ništa. Isto tako se stalno upozorava na to kako postoji velika opasnost da se reforme uspore i da se krene bugarskim ili rumunskim putem gde, navodno, doslednosti i upornosti nije bilo. Konačno, gotovo da se svi slažu da su reforme bolne i da se, gotovo po prirodi stvari, većina ljudi u početku suočava sa troškovima, a tek kasnije sa plodovima koje promene donose. Nije možda na odmet razmotriti tačnost ovih tvrdnji, posebno kada je reč o tranziciji na Balkanu ili u jugoistočnoj Evropi.

Izbori i demokratizacija

Budući da su izbori ili održani ili se održavaju u Makedoniji, Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i na Kosovu, mogu se oni uzeti kao primeri kako bi se razmotrio uticaj izbora na reforme. Njima bi mogli da se dodaju i izbori u Hrvatskoj, do kojih bi trebalo da dođe krajem sledeće godine.

Ove izbore bi trebalo posmatrati u kontekstu dva procesa: demokratizacije i tranzicije. Teorijski posmatrano, demokratizacija ima, otprilike, sledeće faze. Najpre dolaze prvi izbori, na kojima se uklanja prethodna autoritarna ili kvazi-autoritarna vlast. Potom dolaze drugi izbori, na kojima se po prvi put bira između više alternativnih političkih programa. Zatim dolaze izbori na kojima javnost odlučuje želi li da iskoristi svoje demokratsko pravo da postojećoj vladi izglasa nepoverenje. Na kraju dolaze izbori na kojima se bira između nekoliko već poznatih i relativno stabilnih partija ili koalicija. Ovaj proces može da se prekine u svakoj od ovih faza, čime se sve u velikoj meri komplikuje. Ako se, međutim, kroz njega prođe, može da se govori o tome da se u nekoj zemlji stabilizovala demokratija.

Pogledajmo sada gde se balkanske zemlje nalaze u procesu demokratizacije. Bez obzira na kritike koje se redovno upućuju Rumuniji i Bugarskoj, one se nalaze pri samom kraju procesa stabilizacije demokratije. Autoritarni režim je uklonjen, više političkih alternativa je isprobano i, mada ima puno ljudi koji su nezadovoljni kako politikom koja se vodi tako i sa alternativama koje im se nude, postoje dobri izgledi da se u ovim zemljama ustali demokratija ukoliko se ne popusti još uvek znatnim populističkim pritiscima.

1 The Vienna Institute for International Economic Studies.

U poređenju sa ovim dvema zemljama, sve zemlje nastale iz bivše Jugoslavije, osim Slovenije, bitno su zaostalije u procesu demokratizacije. U Makedoniji, gde su parlamentarni izbori tek održani, došlo je do prekida u procesu demokratizacije, tako da se sa ovim izborima gotovo počinje od početka. Na poslednjim izborima su odbačeni populisti, autoritarci, nasilnici raznih vrsta i prihvaćeno je da će se poštovati demokratska pravila odlučivanja o institucionalnom razvoju. Tek predstoji stabilizovanje političkih alternativa i programa i, konačno, čitavog političkog prostora.

U Hrvatskoj, gde bi redovni izbori trebalo da se održe za nešto više od godinu dana, tek će se preći u drugu fazu demokratizacije, dakle u onu gde je prvi put napravljen demokratski izbor. Izbori održani pre gotovo tri godine bili su oni na kojima je odbačen autoritarizam. Na idućim izborima valja videti da li će sve političke alternative biti demokratske ili će se ponovo popustiti populizmu. Tek potom slede izbori na kojima bi trebalo da se ustali demokratija.

Srbija, koja je ušla u izborni ciklus za koji se sada još ne zna koje će sve izbore podrazumevati i kada će koji od njih biti održani, još uvek se nalazi na samom početku. Mada je autoritarna vlast odbačena, izbori kao metod odlučivanja još uvek nisu definitivno prihvaćeni. Ovo donekle liči na situaciju u kojoj se našla Makedonija pre četiri godine, kada je tada izabrana vlast, koja je na najnovijim izborima smenjena, učinila sve da delegitimiše izbore i demokratske načine odlučivanja uopšte. Srbija se, dakle, nalazi u tačci gde tek započeti proces demokratizacije može biti prekinut i zemlja vraćena u ovaj ili onaj vid kvazi-autoritarizma. To bi značilo da bi proces demokratizacije trebalo da počne sasvim od početka u bližoj ili daljoj budućnosti.

Crna Gora, opet, ide u susret izborima kojima bi trebalo da se pokrene proces demokratizacije. Ovim izborima se nekako spajaju prve dve faze demokratizacije. Trebalo bi da se potvrdi odbacivanje autoritarizma i da se izabere između nekoliko političkih alternativa. Ukoliko se u tome uspe, izbeći će se neke opasnosti od destabilizacije procesa demokratizacije.

Bosna i Hercegovina se suočava sa prvim relativno regularnim izborima. U normalnim procesima demokratizacije oni bi trebalo da donesu odluku da se sa prethodnim autoritarnim ili nelegitimnim režimom raskrstilo. S obzirom na to da je reč o zemlji koja je pod nekom vrstom portektorata, takvu je odluku veoma teško doneti. Stoga će verovatno biti potreban bar još jedan krug izbora da se sa samim procesom demokratizacije krene, a kako će on teći teško je sada predvideti.

Konačno, na Kosovu je reč o pravom protektoratu, tako da izbori imaju više ulogu koja je karakteristična za lokalnu samoupravu u nesuverenim državama, nego što su elemenat procesa demokratizacije. No, naravno, oni su nužan uslov nekog budućeg procesa demokratizacije, jer inače do njega nikako i ne može da dođe.

Dakle, kao što se vidi, zemlje gde se trenutno sprovode izbori na samom su početku procesa demokratizacije i suočavaju se još uvek sa značajnim rizikom da taj proces može da se prekine, da ne uspe, ili da se oduži. U tom kontekstu, jasno je da je tvrdnja da izbori ništa ne rešavaju pogrešna. Oni

rešavaju ono najvažnije: koliko će dugo trajati i kakav će biti proces demokratizacije.

Reforme i izbori

Kaže se da izbori usporavaju reforme. Da li je to tačno? Intuitivno, to ne bi trebalo da je tačno. Jer bi reforme trebalo da slede posle izbora reformske vlade. I iskustveno je to često tako. U stvari, tesko je videti da bi uopste moglo da bude drukčije u demokratskim zemljama. Ipak, načelno, u zemljama koje su u procesu demokratizacije stvari mogu da stoje drugačije. Tačno je, naravno, i to da na izborima može da se donese odluka da se od nekih započetih reformi odustane, a ta odluka može da zavisi od toga kada se izbori održavaju. Konačno, postoji poprilična literatura o tome koji je izborni sistem skloniji reformama, a koji nije i sve je to, naravno, veoma važno. No, nekako je intuitivno misliti da su izbori pretpostavka a ne smetnja reformskih zakona i odluka. Da vidimo kako stoje stvari u zemljama o kojima je ovde reč.

Obično se navode primeri Rumunije i Bugarske, gde su, navodno, izbori prekinuli reforme jer su doveli na vlast nereformske političke snage. Ovo zavisi od ocene o tome u kojoj su meri te snage koje su izgubile vlast stvarno bile reformske. Jer, naravno, ima svakojakih reformi. Postoje reforme koje je najbolje napustiti ili, bar, korigovati. Ako se pogleda iskustvo ovih dveju zemalja, jedino što se sa izvesnošću može zaključiti jeste da je izbor stvarno reformskih vlasti dovodio do toga da se na sledećim izborima, nezavisno od izbornih obećanja i propagande, izglasa vlada koja, najčešće, ide u još brže reforme. Ovo je svakako slučaj sa Bugarskom, bar kada je reč o dva poslednja izborna ciklusa. A slično izgleda da se stvari odvijaju i u Rumuniji, mada je vreme još uvek kratko da bi se mogao doneti neki definitivan sud.

Kako stoji stvar u drugim balkanskim zemljama? Ako se opet krene od Makedonije, jasno je bilo pre četiri godine da će biti teško sprovesti nove reforme ukoliko ne dođe do promene vlasti. Nova vlast je izneverila očekivanja, ali tome nisu bili krivi izbori. Isto je tako jasno da nikakve reforme nisu bile moguće ako se ta vlast ne promeni, što je na najnovijim izborima i učinjeno. Šta će nove vlasti učiniti videćemo, ali mandat i šansu su dobili na izborima. Bez izbora, ništa nije bilo moguće.

Kada je reč o Hrvatskoj, situacija je slična. Sa jedne strane, nikakve reforme nisu bile moguće dok HDZ nije izgubio na izborima. Verovatno je takođe tačno da će se malo šta moći učiniti na daljim reformama pre nego što se održe novi izbori. To nije zato što se izbori približavaju, to je zato što je sadašnja vlada iscrpla svoje reformske potencijale. Kako do toga dolazi, naime kako dolazi do toga da neka vlada iscrpi svoje reforme potencijale, zanimljivo je pitanje koje ovde ne može detaljno da se razmotri. No, ukratko, najčešće do toga dolazi, ne zato što se precenuju, već zato što se potcenjuju reformski potencijali na samom početku mandata. Ovo je svakako bio slučaj sa Hrvatskom. Vlast je dobila mandat da promeni sve, a odlučila se za kozmetičke promene. Tako da je za sledeći reformski korak potreban novi mandat, a pitanje je ko će ga uopšte dobiti.

Crna Gora je još jasniji primer. Vlast je krenula u reforme a da za njih nikada nije dobila jasan i čist mandat. I sada se vidi koliko se sa tim može postići i koja su ograničenja takve politike. Bosna i Hercegovina i Kosovo su specifični slučajevi zbog toga što je reč o raznim vrstama protektorata, gde populizam ima prednost nad reformama naprosto zbog sistema političke odgovornosti. Ovo je zanimljiva, ali donekle zasebna tema.

Dakle, na osnovu iskustva balkanskih zemalja, nije moguće reći da izbori koče reforme, već obratno – da su gotovo svuda i gotovo uvek bili šansa za reforme. Tačno je da je tu šansu teže iskoristiti u zemljama koje se nalaze na putu demokratizacije nego u stabilnim demokratijama, ali je takođe tačno da drugog puta nema. Nema primera uspešnih reformi, bar kade je reč o zemljama koje se ovde posmatraju, koje nisu bile započete ili nastavljene posle dobijenih izbora.

Svejedno se u Srbiji često čuje da će izbori zakočiti reforme. Ovo je verovatno posledica činjenice da je u Srbiji bilo nekoliko propalih reformi. Ne uočava se, međutim, da ni jedna od tih reformi nije propala na izborima. Sve su propale ili na ulici ili u nekom političkom telu ili, najčešće, u nečijem kabinetu. Sa istim rizicima se suočava i reforma koja je u toku. Najverovatnije je ništa drugo osim izbora ne može održati i eventualno ubrzati reforme.

Teret reformi

Verovatno najčešća tvrdnja koja se čuje od reformista u Srbiji, ali i u drugim zemljama u tom regionu, jeste da su reforme bolne. Taj rečnik, iz nekog razloga, vole da koriste i međunarodne finansijske institucije, mada istovremeno njihova istraživanja redovno dokazuju upravo suprotno, a to je da reforme pogoduju većini stanovništa. Često mogu da se nađu oba stava u istom napisu ili govoru. Reći će se da je očigledno da je svima znatno bolje nego što im je bilo pre nego što su promene izvršene, ali da je, naravno, jasno da te promene moraju da budu bolne. Ovo bi svakako zabavljalo Orvela, ali inače nema baš mnogo smisla.

Opet, načelno govoreći, sasvim je moguće da se izvrše reforme koje neće imati za cilj poboljšanje standarda svih ili većine, već će od njih koristi imati samo neki slojevi ili čak ljudi. Ovo je nesumnjivo bio slučaj sa više reformskih programa u nekoliko balkanskih zemalja, što je uglavnom i razlog što se do relativno valjanih i održivih reformi došlo tek posle određenog vremena. U najvećem broju slučajeva, ne može se govoriti o *„stop and go"* strategiji javnosti u tim zemljama, već o reformama koje su bile obeležene pristrasnošću, nezakonitošću i, u nekim slučajevima, nečuvenom korupcijom. Najveći broj ljudi je od njih imao štete, i sasvim je razumljivo da je zagovornike i izvršioce takvih reformi na izborima menjao. U svim drugim slučajevima, reforme su bile održane ili čak ubrzane, mada su se ljudi na vlasti menjali.

Posebno je nerazumljivo zašto bi teret reformi trebalo da bude naročito težak u zemljama u tranziciji i posebno u zemljama koje su, iz ovog ili onog razloga, mnogo izgubile ili su zaostale. U načelu, tranzicija počinje sa liberalizacijom i makroekonomskom stabilizacijom koje, u uslovima tranzicije,

moraju da poboljšaju položaj velike većine građana. I zaista, u najvećem broju zemalja u tranzicji koje su meni poznate, nije bilo nekog generalnog otpora bilo liberalizaciji ili stabilizaciji. Jedino je prirodno očekivati da bi tako moralo da bude i na Balkanu, i zaista to i jeste slučaj.

Recimo, Rumunija i Bugarska su veoma rano i veoma brzo potpisale ugovor o pridruženom članstvu sa Evropskom Unijom (takozvani Evropski ugovor) koji predviđa postepeno, ali veoma radikalno smanjivanje carinske zaštite na uvoz robe iz Evropske Unije. Ovo nije uništilo proizvodnju ovih zemalja a nisu poznati ni neki masovni zahtevi za promenu ovog režima. Dakle, liberalizacija, koja je u ovim zemljama daleko veća nego, recimo, u Srbiji, nije imala negativne posledice po proizvodnju i izvoz ovih zemalja. Tako, na primer, Bugarska izvozi preko dva puta više nego Srbija, a njen je izvoz u mnogo većem procentu usmeren prema Evropskoj Uniji nego izvoz Srbije.

Isto tako, stabilizacija je svuda popularna. Štaviše, u Rumuniji, gde je inflacija hronično visoka, podrška javnosti saradnji sa Međunarodnim monetarnim fondom je veća nego u svim drugim zemljama. Ovo zato što javnost veruje da se samo tako moze obezbediti cenovna stabilnost koja je i tamo, kao i svuda, popularna.

Dakle, bar kada je reč o liberalizaciji i stabilizaciji, teško je govoriti o tome da su reforme bolne za većinu stanovništva.

Kada je reč o strukturnim reformama, stvari stoje drukčije. No, kako je teorijski pokazano još na samom početku procesa tranzicije, ovo je pitanje strategije tranzicije, a nije neka njena neminovnost. Zaista, može da se donese niz mera koje u zbiru mogu da pogoršaju položaj većini stanovništva, ali to nije razumna, a svakako nije neminovna strategija reformi. Naprotiv, uvek postoji strategija reformi koja u svakom datom času pogoduje većini stanovništva. U demokratskim zemljama, to su upravo one reforme koje će ta većina i izabrati.

Dakle, nije tačno da reforme moraju da budu bolne, mada ne mali broj rđavo smišljenih reformi jesu bolne za veliki broj ljudi. I onda je najbolji ishod kada oni svoje nezadovoljstvo izraze na izborima.

Paternalizam

Konačno zapažanje o izborima i reformama je o reformskoj retorici. U Srbiji se često čuje da reforme ne samo da moraju da budu bolne, nego i da one mogu da se uporede sa teškim operacijama. To je sve za dobrobit pacijenta, mada će da ga boli. Štaviše, često se o pacijentu govori kao o nekome ko je nekako postao zavisan od svoje bolesti. Znači, ne samo da je to za njegovo dobro, nego pacijent toga nije ni svestan, i ne samo zato što će ga operacija boleti. Tako da je prilično jaka doza paternalizma neophodna, jer pacijent kao da voli svoju bolest.

Ovakva retorika nigde čak i na Balkanu nije dala dobre rezultate. Uglavnom uspevaju reforme koje ljudima otvaraju mogućnosti i perspektive, a ostavljaju svakome da se postara o tome kako će i na koji način da ih iskoristi.

Miša Đurković[1]

O legitimnosti konzervativizma

I

Iako je doba jednopartijske države iza nas, komunistički duh je i dalje izuzetno snažan. Naime, bez obzira na to što formalno imamo pluralističke institucije i što je vladajući javni diskurs obeležen zapadnim popularnim mantrama (ljudska prava, globalizacija, multikulturalizam…) koje nesumnjivo potiču iz liberalno-demokratskog nasleđa, komunistički duh i dalje karakteriše opštu političku kulturu. On dominira i određuje opštu metodologiju, shvatanje smisla i ciljeva politike, odnos prema drugome, a naročito prema političkom protivniku, odnos prema kritici vladajućih teorijskih i praktičnih paradigmi i vladajućeg diskursa itd. Ukratko, radi se o jednom rigidnom, manihejskom duhu koji se rukovodi maksimom *tercium non datur*, odnosno apstraktim shemama po kojima postoje isključivo dve opcije od kojih je jedna (njegova) ispravna, a sve druge su po definiciji pogrešne, regresivne i opasne. Ovo se primenjuje na sva pitanja, i ta shema rezonovanja se implicitno ugrađuje u sve društvene kontroverze, pa se svako mora opredeljivati da li je za ili protiv Haga, ljudskih prava, globalizacije, nacije i nacionalizma, demokratije, rata, bombardovanja, Klintona ili Miloševića, partizana ili četnika, građanske ili nacionalne države itd.[2] Ovakav duh je najveći protivnik uspostavljanja normalnog, dinamičnog i fleksiblinog liberalno-demokratskog društva jer, zbog svoje rigidnosti i isključivosti, ne dozvoljava postojanje pluralizma ciljeva i shvatanja, ne dozvoljava kritičko i višestrano ispitivanje društvenih fenomena koje treba gledati u razvoju i prožimanju, i zato što svojom isključivošću prema drugim političkim opcijama faktički reprodukuje prikriveni građanski rat, ne dozvoljava da se stvori osnova na kojoj se u okviru parlamenta, institucija i bazičnog konsenzusa mogu rešavati društveni sporovi.

Čini mi se da se nigde ovaj duh ne ispoljava toliko snažno kao u odnosu prema terminima „desnica" i „konzervativizam". Ovi pojmovi se kod nas, u potpunoj suprotnosti sa evropskom liberalno-demokratskom praksom, i dalje koriste pežorativno, kao prosti, nekritički rodni pojmovi za sve vrste

1 Institut za evropske studije, Beograd.

2 Trenutno se vodi zanimljiva polemika na stranicama lista Vreme koju neki već s pravom nazivaju „sukobima na levici". Indikativno je da jedan tekst profesora Ljubiše Rajića upravo nosi naziv Pravo na treću opciju i predstavlja pobunu protiv guranja u shemu tercium non datur.

„snaga prošlosti i mraka" [3]. Zadatak ovog članka je da reaguje protiv ove komunističke predrasude i da pokaže dve stvari: 1) da je konzervativizam legitiman deo savremenog liberalno-demokratskog spektra i 2) da postoji fundamentalna razlika između umerene, parlamentarne desnice centra i radikalne, anti-liberalne desnice, koja je jednaka istoj takvoj razlici između parlamentarne i radikalne levice.

II

Ako pokušamo da konzervativizam naprosto odredimo kao ideologiju desnog političkog spektra, što je uobičajeno kod nas, time ništa ne dobijamo. Konzervativizam je jedna od tri osnovne zapadne ideologije i, poput liberalizma i socijalizma, ima više od dva veka burne i kompleksne istorije iza sebe.Može se odrediti i kao ideologija i kao anti-ideologija i kao pogled na svet, i kao politička filozofija, i kao doktrina, ali jedini način da se on zaista u potpunosti odredi bilo bi da se, prema Adornovom receptu, prati razvoj ovog pojma. Tek time bi se dobila stvarna slika o raznim oblicima i sadržajima koje je ovaj pojam dobijao i gubio, prožimanjima sa ostalim ideologijama, uticajima, praktičnim problemima i društvenim i međunarodnim konstelacijama koje su ga nagonile da se menja u sebi i prema drugima. Otud postoje i podele poput Šjutingerove na liberalne konzervativce (Berk, Monteskje), konzervativne liberale (Smit, Tokvil, Akton) i anti-liberalne konzervativce (Demestr, Kortes, Karlajl). Poseban problem predstavlja i to što su velike zapadne nacionalne tradicije dodavale svoje specifičnosti, pa su time i formirale različite tradicije konzervativizma.

Međutim, opšte je prihvaćen aksiom da moderni konzervativizam započinje sa Edmundom Berkom i njegovim delom *Razmišljanja o francuskoj revoluciji* iz 1790,[4] kao svojevrsnom reakcijom na neograničenu veru u razum, progres i apstrakcije u politici koje su obeležile ukupnu teoriju i praksu povezanu sa francuskom revolucijom. Uz rizike izvesnog uprošćavanja kakvo ovaj tekst zahteva, pokušaću da nabrojim neka načela kojih se većina konzervativaca od tada pridržava: isticanje značaja tradicije, autoriteta, sigurnosti, reda i poretka, neodvojivost slobode od poretka, značaj morala i

3 Kolega iz Bugarske, Svetoslav Malinov, autor izvanrednog dvotomnog zbornika Konzervatizam primetio je istu tendenciju u svojoj zemlji. On ukazuje na činjenicu da leva frazeologija i dalje dominira rečnikom čoveka post-komunističkih društava. Po njemu na pitanje „Šta čini političku desnicu?"postoji unapred dat odgovor koji je decenijama bio propagiran kao jedino ispravan: Tu su fašisti i nacisti – pokretači najstrašnijeg rata u ljudskoj istoriji, zatim militaristi, reakcionari, klerikali, imperijalisti, antikomunisti i nacionalisti. Prema takvom i dalje dominantnom klišeu Čerčil je isto što i Hitler, De Gol se ne razlikuje od Musolinija, a Regan od Le Pena. Videti u Svetislav Malinov, Консерватизмът, Център за социални практики, София, 1999.

4 Što je svojevrstan paradoks jer je Berk u mnogim stvarima netipičan konzervativac: pripadao je Vigovcima, a ne Torijevcima, bio je izraziti zastupnik laissez-faire principa što je bilo suprotno konzervativnim načelima 19.veka kojima je protekcionizam bio mnogo bliži, podržavao je američku revoluciju

religije kao temelja društvenog života i institucija, vera u institucije, vera u predrasude, prihvaćena mnjenja i običajnost kao praksom dokazane osnove rasuđivanja i delovanja, poštovanje evolucionog principa kao načela društvene promene, antropološki pesimizam kao osnova političke teorije i prakse (grešnost i kvarljivost čoveka kome su uvek potrebne društvene, političke i moralne stege, jer nije sposoban da podnese previše slobode), vera u iskustvo i tradiciju naspram apstraktnih racionalističkih shema i apstrakcija u politici, kritika mehanicizma i ideologije progresa, realizam, isticanje značaja posredničkih vlasti i udruženja, vera u imanentu povezanost neotuđive privatne svojine i slobode, vera u tradicionalnu porodicu kao nukleus društva, vera u nužnost društvene hijerarhije i ekonomske nejednakosti.

Od najznačajnijih varijacija i razlika u shvatanjima konzervativaca pomenućemo samo neke: npr. odnos prema *laissez-faire* principu i tržišnoj ekonomiji – dok su u 19. veku liberali bili ti koji su branili ovo načelo, a konzervativci (tada uglavnom zemljoposednici) su se mnogo više zalagali za protekcionizam kako bi zaštitili svoju poljoprivrednu proizvodnju, u 20. veku je radikalni ekonomski liberalizam postao jedna od osnova političkog konzervativizma; u 19. veku su mnogi konzervativci bili izuzetno kritični prema samom kapitalizmu i njegovim posledicama na ukupan društveni život, kao što su mehanicizam, atomizacija, raspad tradicionalnih zajednica, populizam, opadanje kvaliteta umetnosti i slično, a u 20.veku su upravo konzervativci postali najznačajniji branioci kapitalističkog sistema; zanimljiv je i odnos prema posredničkim institucijama: dok Berk svu nadu polaže u njih kao u branu od atomizacije koja obično vodi totalitarizmu, Kortes ili Karl Šmit se zalažu za brisanje posredničkih institucija i diktaturu u totalnoj državi.

Upravo zbog ove kompleksnosti granice između pojedinih ideologija nikada nisu potpuno jasne. Konzervativizam je dosta uticao na druge dve pomenute ideologije. Na primer, liberalna ideologija je zbog načela jednakosti pred zakonom bila izrazito rigidna prema svakom obliku udruživanja pa je pravo na udruživanje, danas inače jedno od fundamentalnih, veoma kasno prihvaćeno u korpus liberalizma. Njega je liberalizam, upravo kao i načelo podele vlasti iz federalizma, prihvatio od konzervativizma. Čak se može reći da je konzervativizam svojom kritikom neograničene vere u progres i racionalizam uticao na to da liberalizam nakon ranog, rigidnog oblika poprimi sve ono što ga karakteriše od doba Tokvila i Mila (pluralizam ciljeva i opcija, zaštita intelektualne i drugih manjina, kritika neograničene demokratije i tiranije većine…). S druge strane, poznat je veliki uticaj koji je Berk imao na Prudona i na druge nemarksističke socijaliste, zatim snaga hrišćanskih socijalista itd. Naravno, i ove druge ideologije su doprinele da ponekad veoma rigidni (pre svega kontinentalni) konzervativizam, koji je na svom ekstremnom kraju imao i rasizam i šovinizam i kasnije fašizam i nacizam, evoluira ka jednoj umerenijoj struji koja je usled društvenog razvoja postepeno prihvatala načela drugih ideologija (proširenje biračkog prava, verska tolerancija, prava žena, socijalna prava, sindikalana prava i pravo na štrajk) i odrekla se ranih oblika fundamentalizma. Štaviše, često su upravo konzervativci poput Bizmarka, Dizraelija ili De Gola činili radikalne reformske zahvate.

Tako se stiglo do današnje sheme kakvu je opisao Norberto Bobio[5] i koja zaista karakteriše gotovo sve liberalno demokratske zemlje. Polazeći od ideje da je relevantan kriterijum za razlikovanje levice i desnice odnos prema jednakosti (za desnicu je prihvatljiva samo politička i pravna, a za levicu i socijalna), a kriterijum za razlikovanje umerenih od ekstremnih opcija odnos prema slobodi, ovaj autor predlaže da se politički spektar razdeli na četiri dela tako što se na krajeve smeštaju radikalna levica i radikalna desnica, koje obično ne prihvataju parlamentarizam i legitimnost protivnika, a u sredinu snage levog centra i desnog centra. Bitno je da se naglasi kako radikalne opcije koje nesumnjivo postoje u svim društvima, u normalnoj zemlji retko dobijaju više od 10% glasača na izborima. Razlike između stranaka centra često se svode na usmeravanje ili smanjivanje svega nekoliko procenata poreza i to su obično veoma stabilne države sa visokim stepenom zajedništva. Klatno se kreće na jednu i na drugu stranu u skladu sa društvenim i ekonomskim ciklusima ali ne radi se o radikalnim skokovima već o evolutivnim i postepenim promenama.

Značajno je uvideti da su – nasuprot predrasudama o konzervativcima kao izolacionistima – upravo oni najodlučnije doprineli stavaranju EEZ i njenom prerastanju u jaču zajednicu kao što je EU. Setimo se ljudi kao što su Žan Mone, Čerčil, Jaspers ili ogromne uloge koju je u tom procesu imao Helmut Kol. EU upravo i jeste stvarana na konzervativnim, hobsovskim principima golog interesa, koji se ogleda pre svega u izbegavanju sukoba i stvaranju institucija za mirno rešavanje konflikata. Naravno, i zbog stvaranja fronta protiv komunističke opasnosti.

Ovo smenjivanje ciklusa vladavine levice i desnice, pokazuje i koliko su zapadne zemlje međuzavisne i koliko evropski prostor već u mnogim aspektima funkcioniše kao jedinstven. Evidentno je da su problemi gotovo isti i da građani evropskih zemalja traže i nude veoma slična rešenja u datim momentima. Sa tim je povezana još jedna proverena strategija koja je očigledna u novom talasu dolaska desnice na vlast u skoro celoj Evropi. Naime kao što je socijaldemokratija bila glavna brana koja je očuvala Evropu od komunizma i revolucija, tako se i konzervativna, parlamentarna desnica pokazala kao najbolja zaštita od neofašističkih i drugih radikalno-desnih pokreta. Novi talas dolaska na vlast parlamentarne desnice je reakcija na uspon radikalne desnice. Naime, kao jedno od glavnih pitanja u Evropi poslednjih godina postavilo se pitanje identiteta i integrisanja neevropskih etničkih grupa koje odbijaju da se integrišu u skladu sa sekularnim liberalno-demokratskim pravilima i insistiraju na očuvanju sopstvenog religioznog identiteta i tradicionalnih običaja koji su najčešće u sukobu sa evropskom praksom. Sa tim je povezan i porast stope kriminaliteta, jer pripadnici ovih marginalizovanih grupa često posežu za tim sredstvima kao jedinim dostupnim. Usled daljeg pritiska imigranata na evropske granice, u EU je počela da raste ksenofobija i osećaj ugroženosti, što je dovelo do rasta popularnosti Hajdera, Lepena, pokojnog Pima Fortijna u Holandiji i drugih ekstremnih desničara u Danskoj,

5 Levica i desnica, Narodna knjiga , Beograd, str. 95.

Italiji itd. Na ovakve probleme, levica, sa svojim apstraktnim formulama o jednakosti i „ustavnom patriotizmu", nije imala odgovor, te se izlaz traži u poklanjanju poverenja parlamentarnoj desnici upravo da bi probleme rešavala civilizacijski prihvatljivim načinima. To pitanje bilo je glavni predmet rasprave na samitu EU u Sevilji. Naravno, značajna su i ekonomska pitanja, a posebno visoka stopa nezaposlenosti, prekoračenje propisane budžetske potrošnje i usporavanje privrednog rasta za koje se u ovom trenutku smatra da će desnica imati bolja rešenja. A i neka pitanja iz javnog morala poput prostitucije i nasilja ponovo su pokrenuta posle dugog niza godina.

No, i dalje se mora voditi računa o nacionalnim specifičnostima i o posebnim izazovima na koje pojedini konzervatizmi odgovaraju. Tako su, na primer, francuski konzervativci skloniji odbrani tradicionalne države-nacije, dok američki ili nemački više insistiraju na procesima integracije i kretanja kapitala. Tako se i sama suština konzervativizma postepeno menja u skladu sa vremenom, problemima i situacijama.

III

Sve ovo što je dosada izneto usmereno je ka postavljanju normativnih osnova za razvoj regularnog liberalno-demokratskog političkog spektra kod nas. Posebno zato što ovaj spektar tek počinje da se nazire. Razlozi za to su sledeći: 1) iza nas su godine ratova, lomova i sukoba, kada se, po definiciji, nameću radikalna shvatanja i ekstremističke opcije, 2) Miloševićevo manipulisanje spektrom i stalno nametanje radikalnih opcija kao jedino mogućih (što se odlično vidi u knjigama Mire Marković) 3) ogroman broj istovremeno otvorenih problema (ekonomski, socijalni, nacionalni, državotvorni), gde se ne zna uvek šta su prioriteti i gde je teško biti dosledan, odnosno držati se neke ideologije, 4) još uvek neprofilisano biračko telo, odnosno postojanje masa stanovništva koje nisu socijalno, interesno i ideološki određene (na primer, mi još uvek nemamo pravu radničku klasu, pa stoga ni razne socijaldemokratske partije, kao što je SDP ili GSS, još uvek ne mogu da se utemelje u narodu, a DS i dalje nije sigurna gde da se smesti; s druge strane ni desne partije poput DSS nemaju precizne stavove o privatizaciji i ekonomskoj liberalizaciji, već insistiraju na socijalnoj zaštiti, a što nije karakteristično za evropske pandane), 5) pomenuto komunističko nasleđe, gde među intelektualnom elitom postoji implicitna osuda svega desnog, pa tako zbog političke korektnosti i same potencijalno konzervativne partije odbijaju da se tako deklarišu, 6) interesi mnogih interesnih grupa koje se nalaze u medijima, pojedinim NVO-ima i nekim levim partijama, koje su jako dobro živele od tzv. „srpskog fašizma", predstavljajući Miloševićevu Srbiju kao Hitlerovu Nemačku, a sebe kao navodne moralne heroje i savremene antifašiste. Ovim grupama je takođe u interesu da se ovde ne uspostavi stanje normalnosti, jer onda gube smisao postojanja, legitimitet i novac i stoga stalno pokušavaju da traže i nalaze anti-semitizam, fašizam, ksenofobiju, rasizam koje pripisuju i umerenoj desnici pokušavajući da je izjednače sa krajnjom.

Ovaj poslednji faktor je veoma bitan, jer ove grupe, budući izuzetno moćne u medijima, nameću pojmovnu konfuziju i veštačke ideološke podele (kao što je već čuvena suluda podela na „građansko" i „nacionalno"). Istovremeno sa tim, ide i projekcija fašizma i konzervativizma, po „definiciji antievropskih i antimodernizacijskih pokreta", kao navodno najdominantnijih u srpskoj istoriji. Tu, naravno, spada nastojanje da se, s jedne strane, Ljotićevom *Zboru* i nekim napisima Nikolaja Velimirovića prida ogromna važnost i, s druge, da se ovi fenomeni prikažu kao autentično srpski sa utemeljenom tradicijom. Radi se, naravno, o nedopustivom silovanju istorije i njenom nekomparativnom izučavanju. Treba li podsećati da je fašizam itekako evropska pojava koja je, kao takva, stigla u naše krajeve, gde je, na sreću, imala veoma malo pristalica, te je Ljotićev Zbor bio veoma minorna politička snaga; upravo kao i antisemitizam koji je u Evropi bio izuzetno moderna i rasprostranjena ideologija između dva rata. Da ne podsećamo da su u to doba Italija i Nemačka bile zemlje sa vladajućom fašističkom i rasističkom ideologijom, da su Španija, Portugal takođe bile fašističke zemlje, da su te snage bile izuzetno jake i u Francuskoj, Poljskoj itd; setimo se Kodreanuove *Gvozdene garde* ili *Ustaškog pokreta* u našem okruženju. Pogrešno tumačenje istorije prenosi se i na savremena sociološka istraživanja, pa se pojedini incidenti preuveličavaju i opet tumače van konteksta zemalja u tranziciji koje imaju slične ekonomske i socijalne probleme, uvek pogodne za rast radikalizma. Ovi incidenti se, naravno, ne mogu meriti sa veoma čestim pojavama rasizma kakav imamo u Češkoj, istočnoj Nemačkoj, Rumuniji ili Rusiji.

Kao što sam gore pokazao, evropski recept za takve pojave i jeste stvaranje jake, umerene parlamentarne desnice, a ne prozivanje svih snaga na desnici kao fašističkih. Evidentno je da „reforme i modernizacije" same po sebi nikada ništa nisu rešavale i ne treba nam ponavljanje komunističkih iluzija. Ono što nam treba jeste stvaranje normalnog liberalno-demokratskog spektra na kome sve umerene opcije (kako leve tako i desne) imaju relevantno mesto i gde stranke levog i desnog centra poštuju jedne druge jer znaju da su one brana od većeg zla, radikalizma i ekstremizma. Konačno, kada govorimo o povratku u Evropu, treba voditi računa o tome da upravo EU pravi veliki zaokret nadesno i da ne postoji samo „leva Evropa".

Na kraju bih želeo da istaknem da autor ovog teksta sebe ni u kom slučaju ne vidi kao pripadnika konzervativnih snaga, već kao izuzetno privrženog vrednostima političkog liberalizma. Međutim, stalo mi je do toga da se u Srbiji razviju sve umerene opcije, jer, kako je to Henri Sidžvik primetio, jedno stabilno društvo zaista može funkcionisati jedino kao ekvilibrijum između elemenata stabilnosti, sigurnosti i poretka, te elemenata kretanja, razvoja i promene. Preterivanje na bilo koju stranu uvek je opasno.

Centar za liberalno-demokratske studije

Beograd - Smederevska Palanka, SR Jugoslavija

Centar za liberalno-demokratske studije (CLDS) je nestranačka, nevladina i neprofitna istraživačko-obrazovna organizacija.

Ciljevi CLDS-a su:

- zaštita individualnih sloboda
- slobodna tržišna privreda i ekonomski napredak
- vladavina prava
- odgovorna i ograničena država
- liberalna demokratija

Ostvarivanje ovih ciljeva podrazumeva delovanje CLDS usmereno ka:

- reformama političkog sistema
- ekonomskoj tranziciji
- izgradnji civilnog društva
- zaštiti ljudskih i manjinskih prava
- kooperaciji među pojedincima, lokalnim zajednicama i državama
- istraživanju i publikovanju liberalne misli
- edukaciji građana

Osnovne aktivnosti CLDS-a su:

- istraživanje
- uticaj na javno mnjenje
- edukacija

Neki projekti:
Korupcija na carini
Antimonopolska politika
Regionalizacija Srbije
Siromaštvo u Srbiji
Funkcionalna državna zajednica Srbije i Crne Gore
Korupcija u Srbiji
Novi model privatizacije u Srbiji
Osnove reforme tržišta rada u Srbiji
Parlamentarna kontrola Savezne vlade
Škola liberalnih ideja *Sloboda i razvoj*
Letnja škola *Demokratija i ekonomija*

Ko je ko u CLDS:

Predsednik **dr Zoran Vacić**
Potpredsednik **prof. dr Boris Begović**
Direktor političkih studija **prof. dr Slobodan Samardžić**
Direktor pravnih studija **prof. dr Dragor Hiber**
Direktor ekonomskih studija **dr Boško Mijatović**
Direktor za regionalnu saradnju **dr Milica Bisić**
Sekretar **Smaragda Kranik-Vacić**, advokat

Programski savet:

predsednik

dr Boško Mijatović

prijatelji CLDS-a

prof. dr William Baumol, Univerzitet New York; direktor C.V. Starr centra za primenjenu ekonomiju, SAD
prof. dr James Dorn, Univerzitet Towson; potpredsednik Cato instituta, SAD
prof. dr Mladen Ivanić, predsednik Vlade Republike Srpske, Republika Srpska/Bosna i Hercegovina
prof. dr Leonard Liggio, Univerzitet George Mason, SAD
prof. dr John Moore, predsednik Grove City College, SAD
prof. dr Svetozar Pejovich, Univerzitet A&M, SAD; ICER, Italija

članovi CLDS-a

prof. dr Mirjana Vasović, Fakultet političkih nauka, Beograd
dr Ivan Vujačić, ambasador u SAD
prof. dr Ilija Vujačić, Fakultet političkih nauka, Beograd
dr Slobodan Vuković, Institut društvenih nauka, Beograd
prof. dr Boško Živković, Fakultet za menadžment, Univerzitet BK, Beograd
prof. dr Aleksandra Jovanović, Pravni fakultet, Beograd
prof. dr Branko Milanović, Svetska Banka; Univerzitet John Hopkins, SAD
prof. dr Danica Popović, Ekonomski fakultet, Beograd
dr Božo Stojanović, Institut za evropske studije, Beograd